

Lars Thorup Larsen

Når kritikken tager magten

Samfundskritik og magtforskydninger
ifølge Foucault, Boltanski og Chiapello

Artiklen forsøger at begrebsliggøre det teoretiske forhold mellem magtrelationer og kritik, men uden at formulere en ekstern, normativ målestok for den rette samfundskritik. Argumentet er derimod, at eftersom magtrelationer selv rummer muligheden for at internalisere kritikken, må effektiv magtkritik være intern og stå i et intimt forhold til det, der er genstanden for kritik. Dette argument udvikles ved hjælp af en række begreber fra Foucaults magtanalytik, ikke mindst forestillingen om "diskursernes taktiske polyvalens", som desuden kobles til forholdet mellem kritik og gouvernementalitet. Dernæst vises det i en diskussion af Boltanski og Chiapellos værk om kapitalismens nye ånd, at deres analyse rummer en lignende dynamik mellem samfundskritik og omvendning af hierarkierne om end der samtidig også er afgørende forskelle til Foucaults perspektiv på magt og kritik.

Søgeord: Kritik, magt, governmentality, Foucault, Boltanski.

Hierarkier har ikke haft det let de sidste tredive til fyrre år. I de fleste vestlige samfund er hierarkiske organisationer, top-down styring og andre former for eksplicit magtudøvelse blevet udsat for massiv kritik fra både højre og venstre. Det betyder naturligvis ikke, at der ikke længere findes hierarkier, men at de er blevet uhyre vanskelige at legitimere som så. Faktisk er det vanskeligt for de fleste at forestille sig, at ord som hierarki og bureaukrati engang har været forbilledet for, hvad det vil sige at organisere magtudøvelse på den mest rationelle og oplyste måde.

Selvom det er vigtigt at huske på, at visse hierarkiske relationer vedbliver og nye etableres, er det ikke desto mindre slående, hvor mange forandringer i både samfund og samfundsvidenskab de seneste årtier, der skæres over den samme læst, altså kritikken af hierarkiet. I politologien har det traditionelle perspektiv på "government" fået stærk konkurrence fra forskellige teorier om governance og netværksstyring (Rhodes og Marsh 1992; Rhodes 1997). Samme forskydning sætter sig igennem på den normative banehalvdel, eksempelvis med forestillingen om "demokrati fra neden" (Bang et al. 2000), og man kan til en vis grad sige, at neoliberalismens ønske om at erstatte statskontrol med forskellige typer markedsløsninger emmer af en lignende kritik. På mere afgrænsede felter sker der lignende forskydninger i de ledende ideer og koncepter, ikke mindst i de institutionelle sammenhænge, hvor vi til daglig omgås vidensautoriteter. Inden for uddannelsessektoren handler det i mange sammenhænge om at flytte fokus fra lærerens undervisning til studentens læring, mens man inden for sundhedsvæsenet har forsøgt at flytte fokus fra behandling baseret på lægen som vidensautoritet til i stedet at interessere sig for sundhedsfremme hos patienter og alle andre i øvrigt. Til trods for åbenlyse forskelle har alle disse forskydninger det til fælles, at vægten flyttes fra en autoritetsinstans eller magthaver til subjektet for magtudøvelsen, hvilket samtidig indeholder en implicit kritik af hierarkisk magt.

En række nyere sociologiske værker forsøger at sætte disse forandringer ind i en bredere kontekst, hvor sociologien møder både politologi og normativ, politisk teori. Pointen er, at de samfundsforandringer, vi ser, til en vis grad er et svar på samfundskritikken siden 1968. Det er for så vidt en gammel historie, at ungdomsoprøret og dermed beslægtede samfundskritikker medførte en generel kritik af alle autoriteter, men som noget nyt viser de franske sociologer Luc Boltanski og Ève Chiapello, at ikke alene politikken, men selve kapitalismen og ikke mindst dens "ånd" har gennemgået omfattende forandringer på baggrund af denne kritik (2005). Richard Sennett kommer til nogenlunde samme konklusion i sine seneste refleksioner over den nye kapitalismes "kultur", hvor han tager udgangspunkt i *the new left* og deres ønsker om at erstatte det institutionelle tyranni med mere fleksible fællesskabsformer. Det bemærkes dog samtidig tørt, at historien har opfyldt disse ønsker, men i en perverteret udgave, hvor fleksibiliseringen har efterladt folks arbejdsliv i en usikker og fragmenteret tilstand (Sennett 2006: 2). I begge disse analyser følger udviklin-

gen en figur, hvor hierarkiet erstattes af fleksible, men også mere subtile former for kontrol, og hvor den enkelte borger eller medarbejder til gengæld berøves den sikkerhed, som tidligere blev tilvejebragt ved deres position i hierarkiet.

Der ligger et væsentligt arbejde i at undersøge disse forandringer empirisk, men også et behov for at overveje hvordan vi i teoretisk forstand kan forstå den type magtforskydninger, og det er netop denne sidste del, der skal behandles i det følgende. Målet med denne artikel er ikke at levere empirisk dokumentation for nedbrydning af hierarkiske magtformer i konkrete sammenhænge, ej heller at levere et overblik over den samlede litteratur på området. Derimod er hensigten at teoretisere over disse typer reaktive magtforskydninger, hvor magten udsættes for kritik og efterfølgende ændres til en anderledes og mere fleksibel styringsform. Det afgørende spørgsmål er ikke alene, hvorledes denne forskydning finder sted, men i høj grad også, hvordan den på sin vis kan gentages igen og igen. Som nævnt er det netop de færreste, der tror denne udvikling fører til et ophør af magt, og det må betyde, at der eksisterer en vis cirkularitet i den måde, hvorpå magtrelationer kritiseres, reformeres og dernæst genetableres på nye vilkår.

En lignende figur findes allerede fremstillet hos Hardt og Negri, der hævder, at modernitet som sådan er synonymt med krise, fordi transcendent magtformer som suverænitæt og hierarki hele tiden brydes ned og bliver immanente (2000: 74-83). Ikke desto mindre etableres der hele tiden nye transcendent magtformer og således fortsætter processen i en form for dialektisk vekselvirkning.

Den teoretiske pointe i denne artikel ligner umiddelbart denne vekselvirkning mellem transcendent og immanente magtformer hos Hardt og Negri, men med tre vigtige modifikationer som gør det mere oplagt at diskutere emnet med udgangspunkt i henholdsvis Foucaults samt Boltanski og Chiapellos værker. For det første er der ikke tale om en dialektik, i hvert fald ikke i en streng, hegeliansk forstand, men nærmere om en form for cirkulær teoretisk figur. Det betyder, at denne vekselvirkning ikke indebærer en skarp opdeling i to niveauer – henholdsvis transcendent og immanente magtformer – men en løbende og selvreferentiel proces, hvor magtrelationer forholder sig kritisk til

hinanden. For det andet er udviklingen langt fra så automatisk som Hardt og Negri beskriver den, men beror trods alt på mere tilfældige begivenheder, som ligeledes kan variere fra sted til sted. Endelig er det for det tredje ikke tanken, at den teoretiske figur omkring forholdet mellem magt og kritik skal kobles til moderniteten som sådan. Det er netop denne meget brede tilgang til fænomenet, som gør Hardt og Negris tilgang uhyggeligt overordnet i forhold til konkrete magtrelationer, fordi al magt underordnes overkategorien Imperiet.

Sigtet i denne artikel er omvendt at skabe en teoretisk forståelse for denne type cirkulære logik, hvor magt udsættes for kritik, som dernæst medfører en magtforskydning, hvori kritikken så at sige internaliseres. Påstanden er ikke, at den dynamik, vi ser i transformationen fra antiautoritære magtkritikker til nye, fleksible ledelsesformer, alene siger noget om tiden efter 1968, men at den også siger noget teoretisk om magtrelationer i almindelighed. Af samme grund henter artiklen sin primære teoretiske inspiration fra Foucaults studier af regeringskunsternes historie, hvori der til trods for Foucaults modvilje mod teoretiseringen formuleres nogle mere generelle betragtninger om magtforskydninger. Artiklen forsøger samtidig at inddrage Boltanski og Chiapellos undersøgelse af kapitalismens nye ånd til at belyse forholdet mellem magtkritik og -forskydninger. På trods af de betydelige teoretiske forskelle mellem henholdsvis Foucaults samt Boltanski og Chiapellos arbejder forekommer der alligevel at være nogle interessante brudflader inden for dette emne. Det er således ikke hensigten at bygge de to teorier sammen, men at benytte disse brudflader som anledning til at etablere en teoretisk forståelse af forholdet mellem magtkritik og forskydningen mod nye ledelsesformer.

For at gennemføre dette argument præciseres først artiklens forhold til kritikbegrebet, idet det ikke handler om at formulere en magtkritisk målestok, men mere om at lave en form for sociologisk iagttagelse af samfundskritikkens funktion. Dernæst fremdrages en række begreber fra Foucault, som kan hjælpe til at indkredse forholdet mellem kritik, magtforskydninger og gouvernementalitet, hvorefter artiklen ser nærmere på, i hvilken udstrækning Foucaults position kan bringes i diskussion med Boltanski og Chiapellos analyse.

Vilkår for at studere kritik

Det er på sin vis paradoksalt, at hvor iagttagere som Boltanski og Sennett på den ene side påpeger, hvor stor indflydelse 1960ernes og 1970ernes samfundskritik har haft i de seneste årtier, er der omvendt andre, som hæfter sig ved tabet af den storslåede samfundskritik og vilkårene for dens genkomst (fx Willig 2007). Det er ikke nødvendigvis udtryk for, at de læser historien helt forskelligt, men nok nærmere, at de har forskellige målestokke for, hvilken plads samfundskritikken retteligt *burde* have, altså normative forestillinger om de normative forestillingers status så at sige.

Man kunne argumentere for, at alle de førnævnte forfattere i varierende grad ønsker at gøre begge dele, dvs. dels at lave en form for beskrivende

“kritikkens sociologi”, som det eksempelvis hedder hos Boltanski og Chiapello, og dels at fastholde et decideret samfundskritisk perspektiv. Ikke desto mindre er det hensigten i det følgende at adskille de to for udelukkende at beskæftige sig med den førstnævnte. Den deskriptive tilgang til kritik er altså ikke blot en mindre ambitiøs udgave af den storslåede samfundskritik, men et helt andet perspektiv.

Faktisk kan man argumentere for, at det nemt kan blokere for den sociologiske iagttagelse af kritik, hvis man samtidig insisterer på at ville kunne bedømme hele samfundet i forhold til en moralsk målestok. Hvis man for et øjeblik følger Niklas Luhmanns karakteristik af det moderne samfund som funktionelt differentieret, følger det deraf, at samfundet igennem denne primære differentieringsform har mistet muligheden for moralsk integration (1995: 214). Der er således ikke længere nogen ekstern instans, der kan tildele funktionssystemerne legitimitet, idet de hver især regulerer vilkårene for deres egne operationer og derved strengt taget legitimerer sig selv (Luhmann 1990: 19). Dog nævner Luhmann den mulighed, at sociologien kan installere sig selv som samfundets selvbeskrivelse og dermed etablere en form for kvasi-ekstern iagttagelse af samfundet i samfundet selv (2000: 20-23).

Når legitimiteten på denne måde er systemspecifik, bliver det samtidig vanskeligt at se, hvorledes man i én og samme operation kan beskrive kritik i samfundet og samtidig bedrive storslået, ekstern kritik med samfundsforandrende sigte. Ikke fordi der går et benhårdt skel mellem er og bør, men fordi kritikken må besinde sig på at være del af det, der er genstand for kritikken. Målsætningen er naturligvis ikke at være så ukritisk som overhovedet muligt. Det handler i stedet om at påpege, at ethvert kritisk sociologisk perspektiv indbefatter en form for selviagttagelse og derfor aldrig kan stå i et rent og “ubesmittet” forhold til sin genstand.

Artiklen skelner således mellem intern og ekstern kritik, hvoraf den første hævdes at være bedst egnet til at indfange de nævnte magtforskydninger, der netop handler om internalisering af kritik. Som sagt tages der først fat i Foucault, for selvom kritikbegrebet i sig selv ikke fylder meget i forfatterskabet, er der imidlertid en række begreber i både hans magtanalytik og gouvernementalitätsstudierne, der kan anvendes til at teoretisere over artiklens emne.

Kritikken er taktisk polyvalent

Hvis vi begynder med en af de mere velkendte tanker fra Foucault, hedder det i *La Volonté de savoir*, at forholdet mellem magtrelationer og magtkritiske diskurser er “taktisk polyvalent”, dvs. at kritikkens taktiske funktion hverken er ensartet eller stabil (1976: 132). Udtrykket er måske ikke det mest mundrette, men de analytiske implikationer er til gengæld vidtrækkende.

Pointen er kort fortalt, at taktiske forskydninger i forholdet mellem magt og modstand kan ændre betydningen af eksempelvis kritiske diskurser mar-

kant, fordi de underkuede kan overtage magtens midler og formulere positive modstrategier. Foucault giver det eksempel, at de selvsamme juridiske og videnskabelige kategorier, som oprindeligt blev opfundet for at fordømme homoseksualitet, senere blev vendt på hovedet, da homoseksuelle begyndte at tale om sig selv med de samme termer (1976: 134). En anden variant er den, hvor en række diskursive elementer forenes ved deres modstand mod en fælles fjende, og hvor det kan ændre den diskursive enhed radikalt, hvis denne fjende pludselig falder bort. Som eksempel kan her nævnes Žižeks diskussion af den østeuropæiske socialisme, hvis enhed i udgangspunktet var etableret gennem modstanden mod den kapitalistiske klassefjende og derefter gik i opløsning, da Vesten ikke længere var den store fjende (2002: 148).

Eftersom kritiske diskurser på denne måde er ustabile alt efter, hvad de formulerer sig imod, anbefaler Foucault, at man metodisk begynder at studere magtrelationer ved at se på den modstand, som altid vil ledsage enhver magtrelation (1976: 125-6). Der er således et tæt forhold mellem magt og modstand, og det er i dette spænd, at kritikken udfolder sig.

Senere reformuleres denne pointe mere udførligt inden for rammerne af de såkaldte *gouvernementalitet* studier, ikke mindst i en række forelæsninger ved Collège de France i foråret 1978. Udgangspunktet er en undersøgelse af magt i form af ledelse ("conduite"), der samtidig indebærer et spørgsmål om, hvordan subjektet for magten leder sig selv (Foucault 2004a: 196-7). Foucault går derefter igang med en historisk analyse af en række afgørende revolter i ledelsesformerne – i den konkrete sammenhæng omkring den såkaldte *pastoral* magt.

Man kan eksempelvis se reformationen som en revolte mod de åndelige og politiske ledelsesformer, som den katolske kirke betjente sig af (Foucault 2004: 199), men man kan lige såvel pege på politiske og kulturelle ledelsesrevolter såsom ungdomsoprøret og kvindekampen. Det er helt bevidst, at ledelsesperspektivet anskues så bredt, fordi moralske oprør kan genbruges og få konsekvenser på tværs af sektorer (cf. Foucault 1994a: 226-8). Her kan man som eksempel tænke på Hardt og Negri, der citerer en tidligere, fremtrædende amerikansk fredsaktivist for at sige, at *the new left* i virkeligheden udsprang af Elvis' roterende hofter (Hardt og Negri 2000: 260).

Kritik og modledelse

I sammenhæng med *gouvernementalitet* historien karakteriserer Foucault dernæst modstandsformer som en slags modledelse ("contre-conduites") (2004a: 199). En helt central pointe er i den forbindelse hans påstand om, at der eksisterer en "umiddelbar, grundlæggende korrelation mellem ledelse og modledelse" (Foucault 2004a: 199). Det vil sige, at modstanden mod en given ledelse i sig selv bærer kimen til en ny form for ledelse, og hvis man studerer ledelsesforandringer over tid, vil man netop kunne iagttage den slags forskydninger, hvor kritikken tager magten.

I et foredrag i det franske selskab for filosofi senere samme år udvider Foucault den eksplicitte forbindelse til kritikbegrebet, hvorfor teksten også har fået titlen *Qu'est-ce que la critique?* [*critique et Aufklärung*] (1978). I sin forelæsning om kritikbegrebet opruller Foucault igen det generelle tema om gouvernementalitetens historie fra de antikke og religiøse former for samvittighedsledelse til moderne former for privat og offentlig styring. Det nye er understregningen af, at de mange historiske former for at lede mennesker går hånd i hånd med kritikker, der igennem historien har formuleret forestillinger om, hvordan man *ikke* bør lade sig lede (Foucault 1978: 37).

Kritik og modstand står således ikke i diametral modsætning til magten og indebærer reelt ikke en afvisning af magt og ledelse som sådan, men blot af den måde, hvorpå mennesker udsættes for ledelse. Derfor kan man ifølge Foucault definere kritikken som "kunsten ikke at lade sig lede *på den måde*", hvad enten denne "måde" henviser til en given moral, religion eller politisk idé (1978: 38). Formuleringen kan siges at parafrasere Kants lille tekst om oplysning, hvori det hedder, at mennesket kun kan undslippe umyndigheden ved at turde betjene sig af sin egen forstand uden en andens ledelse (Kant 1993: 71; Foucault 1978: 40).

På denne måde bringes kritikbegrebet i direkte forbindelse med magtproblematikken i stedet for at være forstået som en helt ekstern position, hvorfra det kan belyse samfundets politiske orden. Der er i langt højere grad tale om en intern strukturlighed mellem politik og kritik, magt og modstand, ledelse og modledelse. Omvendt er der ikke tale om, at magten på nogen måde er almægtig eller uigennemtrængelig, for ideen om den taktiske polyvalens siger netop, at alle magtforhold potentielt er reversible. En diskurs er ikke bare ideologisk glasur oven på et lag af fikserede magtforskelle, men et taktisk redskab man kan bruge til at sætte sin kritik igennem. En anden fordel ved dette mere plastiske forhold mellem magt og kritik er, at den gængse facitliste for, hvem der regnes som samfundskritikere, må kasseres.

Liberalisme som kritik af den gouvernementale fornuft

Denne tendens til at se kritik andre steder end vi er vant til ses meget tydeligt i Foucaults senere forelæsninger om liberalisme og neoliberalisme. Her karakteriserer han i modsætning til den gængse opfattelse disse som særdeles kritiske gouvernementaliteter (Foucault 2004b). De er bare ikke samfundskritiske i gængs forstand, idet de ikke retter skytset mod den kapitalistiske samfundsorden. Det er derimod velfærdsstaten og ret beset alle former for central planlægning og politisk ledelse, der er genstand for liberalismens kritiske imperativ. Det gennemgående etos i liberalismen er ifølge Foucault en "kritik af den gouvernementale fornuft", der siger, at staten "altid leder for meget" (2004b: 14-15). Samfundet ville være bedre tjent, hvis staten økonomiserede med den politiske ledelse og i stedet tog udgangspunkt i, at samfundet og ikke mindst markedet allerede leder sig selv langt mere effektivt end staten på nogen måde har mulighed for.

Til eksempel nævnes den franske finansminister Colbert, som høfligt spurgte landets handelsstand, hvad han dog kunne gøre for dem, og hvor det legenda-
riske svar lød prompte: "Laissez-nous faire" (Foucault 2004b: 22). Princippet
formuleres senere i Adam Smiths velkendte idé om den "usynlige hånd", som
regerer markedet til alles bedste, når bare det ikke udsættes for selv nok så
velmente synlige hænder fra statens side. Foucault drager her en polemisk
parallel mellem liberalismens statskritik og Kants erkendelseskritik. Mens
Kant siger, at der er grænser for, hvad mennesket kan vide om verden i sig selv,
siger liberalismen i stedet, at der er grænser for, hvad staten kan vide om
samfundet (Foucault 2004b: 286). Liberalismens kritik af staten er således be-
grundet i dens manglende viden om samfundets beskaffenhed, hvilket hos de
liberale tænkere primært vil sige markedet.

Denne karakteristik af liberalismen som en form for antiautoritær sam-
fundskritik er i nogle sammenhænge blevet læst som Foucaults hyldest til
neoliberalismens opblomstring i de sene 1970'ere. Det er efter min bedste over-
bevisning en klar fejltagelse (jf. Osborne 2003: 13). Hvis der er en vis begej-
string at spore i de nævnte forelæsninger over både klassisk og nyere libera-
lisme, er det ikke en normativ, men en analytisk begejstring. For det første
over, at liberalismen så klart illustrerer hans generelle analytiske pointe om
ikke at studere ideer som simpel, ideologisk glasur oven på en materiel basis,
men derimod som indbygget i mekanismer og teknologier, fx i liberalismens
interne kritik af politisk ledelse. For det andet dækker den analytiske begej-
string nok også over, at den type analyse samtidig giver mulighed for at vende
rundt på de gængse forestillinger om, hvem der har ret til at kalde sig sam-
fundskritiske, hvilket illustrerer pointen om diskursernes taktiske polyvalens.

Dette leder hen til den empiriske problemstilling omkring de politiske om-
væltninger i 1968, hvor der for alvor åbnes et væld af kritikker mod snart sagt
enhver form for autoritet i samfundet. Selvom Foucault normalt ikke forbin-
des direkte med det emancipatoriske tankegods i ungdomsoprøret, siger han
i et interview i 1980, at hans væsentligste empiriske spørgsmål såsom seksua-
litet og kriminalitet i virkeligheden kun blev åbnet for problematisering igem-
nem omvæltningerne i 1968 (1994b: 81). Der er således på ingen måde ung-
domsoprøret i sig selv, der er interessant, men derimod de politiske og sociale
konsekvenser, det har haft.

Et lignende fokus findes i Boltanski og Chiapellos omfattende analyse af
kapitalismens nye ånd, der ser på, hvorledes ungdomsoprørets ideer vendes
på hovedet og indoptages aktivt af kapitalismen selv. Derfor ses der i det føl-
gende afsnit nærmere på mulige koblinger mellem de nævnte ideer fra Foucault
og dele af argumentet i Boltanski og Chiapellos bog om kapitalismens nye ånd
(2005).

Hvordan studerer man ledelse?

Det er værd at holde in mente, når man diskuterer Boltanski og Chiapellos omfattende værk om kapitalismens nye ånd, at de ikke i udgangspunktet har haft til hensigt at formulere en ny teori. De kombinerer en række forskellige teoretiske positioner, som de i sammenhæng med både tekstanalyse og analyser af mere historisk karakter bruger til at angribe deres genstand – kapitalismens nye ånd – fra flere sider. Det overordnede plot i bogen trækker naturligvis på Marx og Weber som repræsentanter for de klassiske teorier om henholdsvis kapitalismen og dens ånd. Det kobles mere specifikt til det særlige perspektiv på begundelsesregimer, som Boltanski tidligere har udfoldet sammen med Laurent Thévenot i *De la justification* (2006).

Boltanski og Chiapellos værk om kapitalismens nye ånd har med andre ord en meget sammensat karakter, og der er med garanti forskel på, hvilke dele forskellige læsere vil fremhæve som centrale. Den del, der vil blive fremhævet særligt her, er specielt deres analyse af ledelsesdiskurser samt diskussionen af indflydelsen fra 1968-kritikken på dannelsen af den nye ånd. Endelig vil jeg til sidst diskutere bogens konklusion, hvori forfatterne argumenterer for en generel sammenhæng mellem kritik og kapitalisme. Til gengæld fokuseres der i mindre grad på dannelsen af det projektorienterede begundelsesregime – eller projektbyen som de kalder det – og ligeledes er det ikke tanken at gå ned i den mere udførlige historiske udredning omkring henholdsvis kunsterkritikken, den sociale kritik samt arbejdets transformation.

Hvis vi begynder med forandringen af managementdiskurser fra 1960erne til 1990erne, så viser selve konstruktionen af deres empiriske analyse både forskelle og ligheder i forhold til Foucaults gouvernementalitetsstudier. Den primære forskel er, at Boltanski og Chiapello går mere systematisk til værks og opbygger to datasæt med 60 centrale managementtekster fra hver periode, som dernæst udsættes for både en kvalitativ samt en relativt simpel kvantitativ analyse, bl.a. omkring hvilke begundelsesregimer, der refereres mest til i hver periode (2005: 60). Foucaults inddragelse af empiriske tekster har mere karakter af en form for "snowballing", hvor man ser, hvem andre tekster i en periode henviser til, og derfra arbejder sig fremad imod det heterogene netværk af betydninger, der tilsammen udgør en genealogi (2001).

Ligheden mellem deres respektive tilgange består for det første i det ret indlysende træk, at de analyserer tekster, der siger noget om ledelse, omend Boltanski og Chiapello begrænser sig til en decideret erhvervsrettet litteratur, mens Foucault omvendt analyserer tekster om samfundets politiske ledelse. Denne forskel mellem management og politik lyder imidlertid større end den er, da der i begge tilfælde er tale om ledelsesrefleksioner med ambitioner på hele samfundets vegne. For det andet er der en slående lighed i deres opfattelser af, hvad der gør ledelsestekster som disse relevante at undersøge. Såvel Foucault som Boltanski og Chiapello studerer nemlig præskriptive tekster, som er tiltænkt at skulle have en praktisk anvendelse i vejledningen af, hvad

nogen skal gøre. Som Boltanski og Chiapello formulerer det, er der tale om "værker, der giver vejledning i, hvordan man bør drive [conduct] forretning" (2005: 59), dvs. normative tekster i den betydning, at de har et handlingsdirigerende sigte. Dette selektionskriterium ligger faktisk overraskende tæt på den måde, hvorpå Foucault afgrænser den særlige type af tekster, han bruger i sine genealogiske undersøgelser. Der er nemlig tale om:

... "praktiske" tekster, der selv er genstand for en "praktik" i den forstand, at de er lavet med det formål at blive læst, lært, mediteret over, anvendt, testet eller at de under alle omstændigheder peger henimod nogle redskaber for konstitueringen af almindelig adfærd [conduite]. (Foucault 1984: 20-1)

Samlet set er det altså karakteristisk, at såvel Foucault som Boltanski og Chiapello baserer deres respektive ledelsesanalyser på en analyse af tekster, der har haft en praktisk virkningshistorie inden for de seneste tre årtier. I det følgende ses lidt nærmere på indholdet af disse ledelsesanalyser, samt på hvordan forholdet mellem magtkritik og ledelsesforandringer conceptualiseres.

Effektiv og legitim ledelse ifølge Foucault, Boltanski og Chiapello

Det er karakteristisk, at Boltanski og Chiapello på samme måde som Foucault hæfter sig ved ændrede ledelsesformer som én af de vigtigste sociale forskydninger i de seneste årtier. Der er dog hos ingen af dem tale om en egentlig analyse på organisationsniveau, men primært af tidens dominerende *ideer* om ledelse. Foucault ser på, hvilke gouvernementale ideer, der i samtiden fremføres som værende bedre ledelsesprincipper end traditionel, statslig styring, mens Boltanski og Chiapello studerer de dominerende begrundelser for netværks- og projektorienteret ledelse i managementlitteraturen.

Som sagt gør Foucault mest ud af at forbinde problematiseringen af ledelse til velfærdsstatens mange kriser (Donzelot 1996), og selvom Boltanski og Chiapello tilsvarende orienterer sig mod krisen i den tidligere kapitalistiske ånd, fokuserer de også meget på de nye ideer, der bliver sat i stedet for den tilgrundliggende krise. Den nye "ånd", der opstår som resultat af krisen og forskydningen i de dominerende ledelsesideer, har således til formål at motivere individer til at engagere sig positivt i kapitalistiske organisationer (Boltanski og Chiapello 2005: 8).

I begge analyser ser vi den interessante dobbelthed, at reformerne på én og samme tid har handlet om at få ledelsesformer til at blive mere effektive, mens de samtidig opfattes som legitime. Det skal ikke forstås på den måde, at nogen af analyserne har til formål at opstille en normativ målestok for legitim magtudøvelse, omend Boltanski og Thévenot kommer tæt på i den tidligere bog

(2006), hvor de forsøger at vise nogle typiske mønstre i begrundelsesregimerne. Selvom legitimitet ikke er centralt begreb i Foucaults magtanalytik, handler en række af hans magtanalyser om de teknikker, der historisk er blevet bragt i anvendelse for at magten *opfattes* som legitim. Det er generelt det, der indbefattes under begrebet subjektivering, som er en proces hvori subjektet bliver redskabet for sin egen underkastelse, eksempelvis som det beskrives i den velkendte analyse af Benthams "Panopticon" (Foucault 1975: 228-264).

Foucaults interesse i magtens legitimering hænger desuden sammen med den generelle antiessentialisme i magtanalytikken (Larsen 2006). Netop fordi magten ikke er en ting i sig selv, men blot et navn for et net af sociale relationer, bør man analytisk tage udgangspunkt i såvel magtens som subjektets "ikkekøbenhavn" og derudfra beskrive de teknikker, ifølge hvilke man rent faktisk accepterer magten og opfatter den som legitim (Foucault 1980: forelæsnings 30. januar). En lignende tanke udfoldes desuden i *Volonté de savoir*, hvor Foucault bruger det som kritik af den juridiske magtopfattelse, at den kun kan forstå subjektets accept af magten som et udslag af enten frihed eller tvang (1976: 113-114).

Senere i Foucaults governmentalitetsstudier handler det mere generelt om, at refleksionerne over den bedste måde at lede mennesker på stort set altid er – og i historisk forstand på sin vis altid har været – tæt sammenvævet med mere instrumentelle hensyn. Ikke sådan forstået, at de normative forestillinger reduceres til instrumentelle hensyn, men at der rent empirisk er et langt mere intimt forhold mellem dem end det typisk er beskrevet i normativ, politisk teori. Pointen er, at denne uklarhed, som unægtelig gør det vanskeligere at fastholde et "rent" normativt perspektiv på magten, netop er det spændingsfelt, der gør regeringskunsterne så uhyre produktive set fra Foucaults perspektiv.

I Boltanski og Chiapellos analyse finder vi en lignende dobbelthed mellem normative og instrumentelle funktioner, her blot analyseret inden for den mere afgrænsede kontekst af privatkapitalistisk management. Det skal tilføjes, at de ikke selv anvender en eksplicit sondring mellem det normative og det instrumentelle, hvilket Foucault for øvrigt heller ikke gør. Ikke desto mindre er det den samme dobbelthed, der er på spil, omend Boltanski og Chiapellos inspiration fra pragmatismen giver den et lidt anderledes udtryk.

I det næste afsnit ses nærmere på nogle af de indbyggede spændinger, som denne dobbelthed giver i kritikken af hierarkierne. Først er det dog værd at uddybe, at dobbeltheden mellem det instrumentelle og det normative er produktiv. Den muliggør en fortsat forskydning og knopskydning af nye ledelsesspørgsmål, fordi de normative ideer hele tiden kan kobles til nye aktører. Til eksempel nævner Boltanski og Chiapello, at en af de overordnede forskydninger mellem 1960ernes og 1990ernes management-litteratur ligger i, hvem det handler om at motivere (2005: 62). I 1960erne var det afgørende problem, hvorledes man skulle motivere lederne (*cadres*), der i modsætning til tidligere

ofte var professionelle eller funktionærer uden medejerskab af virksomheden. Set på det niveau handler ledelse om at konstruere et hierarki, hvori lederne rent faktisk forstår sig selv som ledere.

I 1990'erne udvides problemstillingen markant, fordi det i sagens natur ikke nytter noget at have motiverede ledere, hvis medarbejderne ikke er det. Derved forskydes motivationsproblematikken endnu engang. Det handler nu om, hvordan lederne kan blive i stand til at motivere alle virksomhedens medarbejdere, og igen både fordi det i sig selv er godt og fordi det virker bedre. Der sker altså en knopskydning af nye ledelses- og motivationsspørgsmål fra ejere til ledere og dernæst fra ledere til alle medarbejdere. I selvsamme proces sker der parallelt hermed en omorganisering af hierarkiet.

Omvending af hierarkierne

Boltanski og Chiapello betegner kort og godt 1990'ernes managementdiskurs som en omvending af hierarkierne (2005: 71). En af den tids mest kendte managementforfattere, Peter F. Drucker, der også er blevet kendt for sine skrifter om vidensamfund og vidensøkonomi, taler direkte om et "big bang" inden for organisationsudvikling. At karakterisere forandringen som et big bang siger dog ikke i sig selv ret meget om begrundelserne, men blot at forandringen er omfattende. Begrundelserne for den omfattende omorganisering skal imidlertid findes i 1968'ernes antiautoritære samfundskritik, men i den forbindelse gør der sig også en interessant tvetydighed gældende (Boltanski og Chiapello 2005: 84).

På den ene side er den netværksbaserede organisation afledt af et anti-autoritært krav om fleksibilitet og medindflydelse, men samtidig også af krav om et arbejde, der er i overensstemmelse med mere eksistentielle værdier som personlig autonomi, kreativitet, autenticitet og frigørelse (Boltanski og Chiapello 2005: 326). Der importeres ligeledes begreber til at sige noget om, hvordan man skal omgås andre. Eksempelvis betoner en anden af tidens managementguruer, Rosabeth Moss Kanter, betydningen af at lægge vægt på empati i forretninger, mens Isabelle Orgogozo introducerer en Habermas-inspireret forestilling om den ideelle samtalesituation i den interne virksomhedskommunikation (Boltanski og Chiapello 2005: 458).

Mens man i managementlitteraturens begrundelser importerer et helt katalog af normative og etiske værdier, påpeges det på den anden side ofte, at disse værdier anvendes, fordi de "virker" bedre. Fordelen ved netværket ligger reelt i dets evne til at mobilisere såvel medarbejdere som hele organisationen. Som det formuleres af managementguruen, Moss Kanter, handler det om at "lære kæmper at danse", underforstået at dansen skaber fleksibilitet og samtidig mobiliserer alle organisationens medarbejdere (Boltanski og Chiapello 2005: 71).

Set fra et normativt perspektiv er det svært at komme uden om, at en sådan operationalisering nemt undergraver det normative udgangspunkt.

Hvis man for eksempel anvender Habermasiansk diskursetik i et forhandlingsøjemed, fordi det kan hjælpe til at forpligte deltagerne mere på forhandlingens udfald, har man i samme ombæring gjort diskursetikken instrumentel og således undergravet selve præmissen for den ideelle samtalsituation.

Det centrale er, at denne forsimpning af Habermasiansk diskursetik meget klart eksemplificerer netop den produktive sammenvævning af normative og instrumentelle hensyn, der kendetegner disse gouvernementale forskydninger. Det lader altså til, at én af de måder, hvorpå samfundskritiske ideer får indflydelse på magtudøvelsen, er ved at koble kritikken til mere instrumentelle forestillinger, om hvad der "virker".

Enhver magtkritik må etablere en ny form for magtrelation, hvis den vil kunne erstatte den eksisterende konfiguration. Den omvendning af hierarkierne, som Boltanski og Chiapello beskriver, er således ikke en proces, der sker én gang for alle. Det kan nærmere beskrives som en cirkulær proces, hvor der løbende sker såvel knopskydninger som taktiske omvendinger af nye ledelsesproblemer. Her kan det være en fordel igen at knytte an til Foucaults teoretiske begreb om diskursernes "taktiske polyvalens" (1976: 132). Dette begreb viser, ikke alene hvordan det kan lade sig gøre at vende vrangen ud på de antiautoritære principper og normative teorier, men også hvorfor det på en måde er nødvendigt for effektiv magtkritik at forlige sig med en form for instrumentel magtrelation. Boltanski og Chiapello diskuterer det naturligvis mest direkte i relation til kapitalismen og de beskriver det på den måde, at kritikken ofte befinder sig i en form for Sisyfos-position i forhold til den faktisk eksisterende kapitalisme. Kritikken har noget til fælles med og må forblive tæt på det, der kritiseres (Boltanski og Chiapello 2005: 40-41).

Med reference til Michael Walzer siger de endvidere, at denne nærmest tragiske position for kritikken bunder i den måde, hvorpå normative referencer er indskrevet i den empiriske verden. Mulighedsbetingelsen for, at samfundskritik kan generere anknytninger og derved blive hørt, er et afkald på den eksterne position og en besindelse på kritikkens rodfæstethed i det eksisterende samfund (Boltanski og Chiapello 2005: 53, n84). Der er således noget paradoksalt ved selve den operation, hvor en normativ kritik ønsker at forandre det eksisterende samfund, fordi selve orienteringen mod at få effekter i sig selv bliver instrumentel og derved ofte kompromitterer det normative udgangspunkt.

I modsætning til fx Hardt og Negris operationalisering er der ikke hos hverken Foucault eller Boltanski og Chiapello tale om et dialektisk forhold mellem magt og kritik. Min påstand er kort sagt, at det netop er dette forhold, der sætter deres respektive – og trods alt ret forskellige – tilgange i stand til at fremanalysere interne kritiske mekanismer, eksempelvis som Foucault beskriver det i relation til liberalismen. Hvis man undlader at reducere de kritiske ideer til ren overflade i forhold til en prædefineret, materiel struktur, kan man samtidig demonstrere så meget mere effektivt, når disse ideer omplaceres

taktisk og kritikken tager magten. Det er ikke i sig selv noget, der behøver at gøre samfundsteorien ukritisk, selvom det primære sigte som sagt er analytisk. Magten kan indoptage og vende vrangen ud på normativ kritik, men de underkuede har altid en principiel mulighed for at gøre det samme og vende magten på hovedet. Hvorvidt den mulighed er mere end bare principiel, er naturligvis et empirisk spørgsmål, som ikke behandles videre i denne artikel.

Intern og ekstern kritik

Spørgsmålet er nu, hvordan Boltanski og Chiapello placerer sig i denne diskussion mellem intern og ekstern samfundskritik, dvs. om de er konsekvente i forhold til det foregående begreb om intern kritik eller om de trods alt tenderer mod en dialektisk opfattelse af forholdet mellem kritik og kapitalisme. I udgangspunktet er der som sagt en række ligheder mellem Foucaults og Boltanski og Chiapellos syn på internalisering af samfundskritik. Begge perspektiver fokuserer på de forskydninger, der er sket som følge af samfundskritikken fra 1968 og frem. Boltanski og Chiapello udfolder dog den socialhistoriske udvikling langt mere detaljeret, bl.a. ved at beskrive, hvordan der skete en forplantning af venstreorienterede i ledelsen af fransk erhvervsliv (Boltanski og Chiapello 2005: 197). Med socialisternes overtagelse af regeringsmagten i 1981 blev der åbnet for en lignende udvikling i ledelsen af den offentlige sektor, blandt andet via embedsmandsuddannelsen på den kendte eliteskole *École Normale d'Administration*. Det nævnes endda, hvordan eksperter i foucauldiansk magtkritik fik en aktiv rolle (Boltanski og Chiapello 2005: 198). I den sammenhæng ses klare eksempler på kritikkens taktiske polyvalens, eksempelvis fordi den venstreorienterede statskritik pludselig bliver "neoliberal uden at vide det", som Boltanski og Chiapello formulerer det (2005: 202).

Hvis man ser ud over disse aktørsammenfald mellem samfundskritik og statsapparatet og spørger til kritikkens position i forhold til magten i *relationel* forstand, forekommer Boltanski og Chiapellos position lidt mere tvetydig. På den ene side har de blik for de interne forskydninger i ideerne, som muliggør kritikkens taktiske omplaceringer, fx som vist i diskussion af skiftende managementdiskurser. De formulerer endda det princip, at projektbyen – igen forstået som et organiseret sæt af begrundelser og kritiske "tests" – optræder som en "*selvreferentiel kritisk mekanisme*, der er intern og immanent i en verden, der er i sin tilblivelse, og som derfor må begrænse sig for at kunne blive permanent" (Boltanski og Chiapello 2005: 523, forfatternes fremhævelse). Her karakteriserer de altså den kritiske mekanisme som intern, ligesom de i stil med Foucault ser denne interne karakter som det, der på samme tid er kritikkens mulighed og begrænsning. Mulighed, fordi den kan knytte sig direkte til magtmekanismer i det eksisterende samfund, og begrænsning fordi den netop ikke kan stå helt udenfor uden samtidig at blive redundant, dvs. miste anknævnelse til det, der kritiseres.

Det skal tilføjes, at denne type intern, kritisk mekanisme som udgangs-

punkt er forankret i ét begrundelsesregime og derfor ikke har tilsvarende kritiske funktion i andre regimer. De forskellige begrundelsesregimer anvender dog også disse mekanismer til at kritisere andre regimer, for eksempel gennemgår Boltanski og Thévenot i deres tidligere bog forholdsvis udførligt, hvorledes markedsregimet typisk forholder sig kritisk til de andre regimer (2006: 261-269). Denne type kritiske mekanismer kan endvidere udfoldes på kryds og tværs mellem de enkelte begrundelsesregimer, og eftersom det på intet tidspunkt involverer en egentlig "ekstern" position fra et privilegeret punkt, vil jeg stadig karakterisere det som en intern form for kritik.

Det bliver til gengæld mere uklart, hvis vi igen vender blikket mod Boltanski og Chiapellos bog om kapitalismens nye ånd. Her skifter det, om de reelt forstår kritikken som intern i forhold til magt og magtforskydninger eller om den dialektiske opfattelse af ideer og materiel basis vender tilbage i moderniseret form. For det første står det ovennævnte begreb om selvreferentielle kritiske mekanismer på sin vis i kontrast til deres operationalisering af kritikbegrebet ved hjælp af Hirschmans begreb om "voice" (Boltanski og Chiapello 2005: 42). Uagtet hvilke muligheder, der i øvrigt ligger i Hirschmans teori, er det svært at komme uden om, at det indebærer en voldsom indskrænkning af kritikbegrebet, hvis det udelukkende refererer til personer, der eksplicit formulerer en kritik af det bestående. Som Foucaults analyser af liberalismen viser, kan kritiske mekanismer fint være dehumaniserede og ofte bestå i en form for systemisk selvbejæring. Spørgsmålet er altså, om den dikotomi mellem "voice" og kapitalismen, som Boltanski og Chiapello maner frem, reelt kommer til at underminere deres analytiske interesse i magtkritiske mekanismer.

Ser vi nærmere på bogens konklusion, bliver denne tvetydighed kun endnu stærkere, fordi kapitalismen pludselig vender tilbage som et umætteligt og – måske endnu vigtigere – upåvirkeligt monster (Boltanski og Chiapello 2005: 485-492). Det generelle princip er, at kritik kun medfører forandringer i kapitalismens ånd og ikke i kapitalismens logik som sådan, men der nævnes dog undtagelsestilfælde, hvor kritikken bliver så voldsom, at kapitalismen nødvendigvis også må forandre sig (Boltanski og Chiapello 2005: 490). Ikke desto mindre virker det som en meget håndfast dialektik mellem kritik og kapitalisme, der pludselig dukker op her som en trold af æsken. Deres analyse har ellers tidligere sat en ære i at angribe den komplekse problemstilling fra flere sider i stedet for at deducere det hele fra en essentialistisk forestilling om kapitalismens "logik". Derfor virker det noget skuffende, når man i bogens konklusion spises af med et fuldstændig udifferentieret begreb om kapitalismen, der oven i købet lader til at falde sammen med samfundet som sådan.

Problemstillingen vedrører ikke alene, hvordan man forstår kapitalismens interne funktionsmåde, men i høj grad også, at den i forhold til andre sociale fænomener står upåvirket som en monolit. Hvor Foucault kritiserede marxistisk statsteori for at være et "ufordøjeligt måltid" – dvs. en forsimplet, deduktiv analytisk kategori (2004b) – forekommer kapitalismens umættelighed

ligeledes at indtræde i Boltanski og Chiapellos analyse i en noget ufordøjelig form.

Det betyder, at kapitalismen bliver tilskrevet selvstændige karaktertræk, som ikke nødvendigvis er specifikke for økonomien, men samfundet som sådan. Hvis man vender tilbage til Luhmanns begreb om funktionel differentiering, vil man med det udgangspunkt ikke opfatte økonomien som mere umættelig end alle andre funktionelle subsystemer. Det er det, der ligger i princippet om funktionssystemernes autopoiesis – at de hver især reproducerer deres egen operationelle lukning og derved subsummerer alt andet under deres egen distinkte logik.

I afslutningen på Boltanski og Chiapellos ellers imponerende værk har kapitalismen så vidt jeg kan se ikke status som én ud af flere dominerende logikker i samfundet, men som *den* underliggende logik. Denne status betyder samtidig, at samfundskritikken ikke længere kan være intern, men står i et eksternt forhold til den ubevægede bevæger, kapitalismen. En sådan opfattelse forekommer måske tiltalende, fordi den passer godt sammen med den almindelige opfattelse af, at den globale kapitalisme er meget magtfuld. Samtidig giver en sådan opfattelse kapitalismekritikken adgang til selv at fremstå som en mere "ren", ekstern position. Ikke desto mindre er det inkonsekvent i forhold til ønsket om at bedrive en kritikkens sociologi. Spørgsmålet er også, hvilken relevans hele den lange historie om samfundskritik og kapitalismens nye ånd egentlig har, når kapitalismekritikken til sidst tager magten over analysen og installerer en sådan dialektisk opdeling.

Konklusion

Hensigten med denne artikel har været at udvikle den teoretiske forståelse af magt og kritik. Ikke i almindelighed, men specielt vedrørende et særligt træk, der forekommer at være karakteristisk ved magtforskydninger, hvori samfundskritik forskubber de eksisterende magtrelationer og medvirker til etableringen af en ny konfiguration af magt og ledelse. Det er denne dynamik, som ovenfor er beskrevet som en form for internalisering af kritik, omend analogien til det psykologiske begreb om internalisering ikke bør overdrives, da vi her ikke befinder os på individniveau. Internalisering af samfundskritik betyder blot, at kritikken indoptages og bliver del af den interne dynamik i transformationen af det, der oprindeligt var genstanden for kritikken.

Dette intime forhold mellem magt og kritik er vanskeligt at håndtere sociologisk, hvilket gælder både teoretisk og empirisk omend artiklen primært har diskuteret det første. Vanskeligheden består mere præcist i, at det er vanskeligt at distancere den sociologiske analyse fra genstanden. De sociologiske teorier, man bruger til at analysere nyere managementlitteratur, optræder måske ligefrem på litteraturlisten i genstandsfeltet så at sige. Omvendt understreger denne analytiske vanskelighed lige netop den teoretiske påstand om, at der sker en taktisk omplacering, når kritiske ideer vender rundt på magt-

udøvelsen og selv bliver princippet for en ny gouvernementalitet.

Artiklen har udviklet denne teoretiske problematik ud fra Foucaults magt- og ledelsesanalytik og dernæst illustreret problematikken ved en diskussion af ligheder og forskelle til Boltanski og Chiapellos omfattende analyse af kapitalismens nye ånd. Det har ikke været målet at få teorierne som sådan til at hænge sammen, og ej heller har diskussionen direkte forsøgt at skabe synergi mellem deres respektive analyser. Derimod har diskussionen peget på, at der er nogle interessante og i litteraturen ubeskrevne koblinger mellem dem, som leder tilbage til et ret simpelt og muligvis begrænset spørgsmål om det intime forhold mellem magt og samfundskritik.

Det har også været hensigten at vise, hvorledes magt- og samfundskritik ofte må opgive den "rene" og eksterne position for at få effekt, men at denne internalisering samtidig åbner for en glidning i de kritiske ideer henimod det mere instrumentelle. Det er hele humlen i Foucaults forestilling om diskursernes taktiske polyvalens, et begreb hvis sociologiske relevans denne artikel har forsøgt at understrege.

Omend det formodentlig er tydeligt, at artiklens argument er mere tro mod Foucault end de andre involverede, er det trods alt vigtigt at slå begrænsninger i denne binding fast. Det er på ingen måde påstanden, at Foucault har ret i alle sine empiriske analyser eller at de, selv der hvor de har ret, uden videre kan generaliseres uden for en fransk kontekst. Det er heller ikke påstanden, at hans begrebsapparat altid er gennemarbejdet eller internt konsistent, for hvis der er en ting, de nyudgivne forelæsninger slår fast, er det i særdeleshed, hvor ofte Foucault skifter begreberne ud eller ændrer deres betydning alt efter den analysegenstand, der er på spil. Det indebærer selvfølgelig nogle terminologiske begrænsninger, men samtidig er det også deri, de analytiske muligheder åbner sig.

Litteratur

- Bang, Henrik et al. (red.) (2000): *Demokrati fra neden: Casestudier fra en dansk kommune*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Boltanski, Luc og Ève Chiapello (2005): *The New Spirit of Capitalism*. London: Verso.
- Boltanski, Luc og Laurent Thévenot (2006): *On Justification. Economies of Worth*. Princeton: Princeton University Press.
- Donzelot, Jacques (1996): "L'avenir du social", *Esprit* (219): 58-81.
- Foucault, Michel (1975): *Surveiller et punir. Naissance de la prison*. Paris: Gallimard.
- Foucault, Michel (1976): *Histoire de la sexualité 1: la volonté de savoir*. Paris: Gallimard.
- Foucault, Michel (1978): "Qu'est-ce que la critique? [critique et Aufklärung]", *Bulletin de la Société française de Philosophie*, Compte rendu de la séance du 27 mai 1978.
- Foucault, Michel (1980): *Du gouvernement des vivants*. Uudgivne forelæsninger ved Collège de France 1980, tilgængelig i Centre Michel Foucault, Bibliothèque IMEC, Paris.

- Foucault, Michel (1984): *Histoire de la sexualité II: L'usage des plaisirs*. Paris: Gallimard.
- Foucault, Michel (1994a): "Le sujet et le pouvoir", s. 222-243 i *Dits et Écrits IV 1980-1988*. Paris: Gallimard.
- Foucault, Michel (1994b): "Entretien avec Michel Foucault", s. 41-95 i *Dits et Écrits IV 1980-1988*. Paris: Gallimard.
- Foucault, Michel (2001): "Nietzsche, la généalogie, l'histoire", s. 1004-1024 i *Dits et écrits I, 1954-1975*. Paris: Gallimard/Quarto.
- Foucault, Michel (2004a): *Sécurité, territoire, population. Cours au Collège de France 1977-78*. Paris: Seuil/Gallimard.
- Foucault, Michel (2004b): *Naissance de la biopolitique. Cours au Collège de France 1978-79*. Paris: Seuil/Gallimard.
- Hardt, Michael og Antonio Negri (2000): *Empire*. Cambridge: Harvard University Press.
- Kant, Immanuel (1993): "Besvarelse af spørgsmålet: Hvad er oplysning?", s. 71-80 i *Oplysning, historie, fremskridt. Historiefilosofiske skrifter*. Århus: Slagmark.
- Larsen, Lars Thorup (2006): "Michel Foucault: Opgøret med den essentialistiske magtopfattelse", s. 365-384 i Carsten Bagge Laustsen og Jesper Myrup (red.): *Magtens tænkere. Politisk teori fra Machiavelli til Honneth*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Luhmann, Niklas (1990): "The Representation of Society Within Society", s. 11-19 i *Political Theory in the Welfare State*. Berlin: de Gruyter.
- Luhmann, Niklas (1995): "Paradigm Lost. Om den etiske refleksion af moralen", s. 207-223 i Jens Chr. Jacobsen (red.), *Autopoiesis II. Udvalgte tekster af Niklas Luhmann*. København: Forlaget Politisk Revy.
- Luhmann, Niklas (2000): "'Hvad er tilfældet?' og 'Hvad ligger der bag?'" De to sociologier og samfundsteorien", *Distinktion*, (1): 9-25.
- Osborne, Thomas (2003): "What is a problem?", *History of the Human Sciences* 16 (4): 1-17.
- Rhodes, R. A. W. & David Marsh (1992): "New directions in the study of policy networks", i *European Journal of Political Research*, 21 (1-2): 181-205.
- Rhodes, R. A. W. (1997): *Understanding Governance: Policy Networks, Governance, Reflexivity and Accountability*. Buckingham: Open University Press.
- Sennett, Richard (2006): *The Culture of the New Capitalism*. New Haven: Yale University Press.
- Willig, Rasmus (2007): *Til forsvar for kritikken*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Žižek, Slavoj (2002): *Welcome to the Desert of the Real*. London: Verso.